

ATATÜRK'ÜN DİN EĞİTİMİ İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Atatürk's Opinions About Religious Education

Dr. Eyup ŞİMŞEK*

ÖZ

Türkiye'de kişiliği, yaptıkları ve eserleri üzerinde en fazla konuşulan, görüş ifade edilen ve yorum yapılan tarihi şahsiyetlerin başında Mustafa Kemal Atatürk gelmektedir. O'nun din eğitimi anlayışı, din konusunda izlediği politika, yıllarca pek çok yorumun merkezine oturmuştur. Bunlardan bazılarının gerçeklerle örtüşmeyecek şekilde çarpık ve yanlışlarla dolu olduğu da gözlemlenmektedir. Çalışmamızda, Atatürk'ün kendi yaşantısından, din eğitimi konusundaki kendi sözlerinden örnekler vererek, O'nun din eğitimine bakışını ortaya koymaya çalışacağız. Bunu yapmaya çalışırken Atatürk'ün çeşitli vesilelerle söylediği sözlerinden açıkça anlaşılabilir bir gerçeklikle konunun anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktayız.

Anahtar Sözcükler: Atatürk, Din, Eğitim, Din Eğitimi

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk is the leading and most popular figure of Turkish history in terms of his personality, reforms and marks he left. His views on religious education have been commented and discussed for years. However, it is clearly seen that some of these comments are full of misunderstandings which cannot be complied with reality. In this study, we will try to assert his point of view on religious education with examples from his life, and sayings about religious education. Besides, we aim to contribute to the truly understanding of this subject thanks to obvious implications of his sayings told for various reasons.

Keywords: Ataturk, Religion, Education, Religious Education

Giriş

Mustafa Kemal Atatürk'ün merak edilen, istismar edilen, çarpıtılan, yanlış yorumlanan, görüş ve düşüncelerinin başında, din anlayışı ve paralelinde din eğitimine bakışı gelmektedir. Bir tarafta Atatürk'ün yapmış olduğu İnkılapları yanlış yorumlayarak veya kendi niyetlerini gizleyerek Atatürk'ü dine karşı, din eğitiminin örgün ve yaygın eğitimden kaldırılmasını isteyen bir kişi olarak gösterme gayretinde olanlar, diğer tarafta ise bu yanlış yönlendirmelerden yola çıkarak ve laiklik ilkesini doğru kavrayamayıp Atatürk düşmanlığı yapanlar bulunmaktadır. Bu çevreler, her devirde bu yöndeki faaliyetlerini fırsat buldukça sürdürmüşler, günümüzde de devam ettirme gayretindedirler. Oysa Atatürk bu çevrelerin iddialarının aksine, dine saygılı ve Müslüman bir düşünürdür.

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

Atatürk, milletimizin manevi değerlerinin en önemli unsurlarından olan İslam dini'ne olan inancını, hayatının her döneminde dile getirmiştir. O, İslam'dan bahsederken hep "dinimiz", Hz. Muhammed'den bahsederken de hep "peygamberimiz", "peygamber efendimiz" veya "cenabı peygamberimiz" deyimlerini kullanmıştır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Atatürk, İslam dinine ve İslam dini'nin değerlerine daima saygıyla yaklaşmıştır. Örgün eğitimde, din öğretimi yeri olarak okulları işaret etmiş, yaygın din eğitimi hususunda halkın anlayacağı dille eğitim verilmesinin önemini vurgulamış ve dinin gerçek felsefesini araştırıp, inceleyecek insanların yetiştirilmesinin gereğini ifade etmiştir. Bu çalışmayla, Atatürk'ün, birbirine zıt yorumlara konu olan, din eğitimi konusundaki görüşlerini, objektif esasta sunmak ve tanıtılmasına katkıda bulunmak amaçlanmıştır.

1. Atatürk ve Eğitim

İnsanlık tarihinin başlangıcı kadar geçmişi eskiye dayanan eğitim, en geniş anlamda; ferдин bilgi, yetenek, tutum, davranış, kabiliyet vs. gibi özelliklerinde değişiklik yapma veya geliştirme faaliyeti olarak tanımlanmaktadır. Günümüzde daha yaygın olarak kullanılan tanım ise eğitim; bireyin davranışında, kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istenilen yönde değişme meydana getirme süreci¹ olarak ifade edilmektedir. Burada kendiliğinden gerçekleşen informal eğitimden ziyade, formal eğitim kastedilmektedir. Eğitim, toplumun her kesiminin ilgi alanına girerek, geniş bir yelpazede yer almakta ve bütün milletlerin önemle ele aldıkları konuların başında gelmektedir. Zira toplumların geleceği yetiştirdiği nesillerin niteliğiyle belirlenmektedir.

Türk milleti, tarih boyunca kendi kuşaklarının yetişmesi noktasında büyük gayretler göstermiştir. Türk Eğitim Tarihi'nde, Atatürk Dönemi'nde gerçekleştirilen eğitimle ilgili reformlar önemli bir yer tutmaktadır. Atatürk, eğitim uygulamalarının bizzat içinde bulunarak, kara tahta başında Türk insanına okuma-yazma öğretmeyi yüce bir görev saymıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğu zaman, yeni bir insan tipi oluşturma, yeni nesiller yetiştirme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılması ve milletin mukadderatına el koymasıyla birlikte hükümetin ilk anda ele aldığı meselelerden biri, doğal olarak eğitim meselesi olmuştur. Maarif Vekili Rıza (Nur) Bey, 9.5.1920 tarihinde Mecliste Maarif Vekâleti'nin amacını: "Maarif işlerindeki gayemiz; çocuklarımıza verilecek terbiyeyi her manasıyla dinî ve millî bir hale koymak ve resmî tedrisatı bütün mekteplerimizde en ilmî ve asrî esaslara uygun olarak yeniden tanzim ve ıslah etmek, milletin mizacına, coğrafi şartlara, tarihimize ve içtimai yapımıza uygun ilmî ders kitapları meydana

¹ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, Yelkentepe Yay., Ankara 1986, s.12.

getirmek, halk kütlesinden lügatleri toplayarak dilimizin kamusunu yapmak, millî ruhu kuvvetlendirecek tarihî, edebi ve sosyal eserleri erbabına yazdırmak, Garb ve Şark'ın ilmî ve fennî eserlerini dilimize çevirmek. Velhasıl bir milletin hayat ve mevcudiyeti için en mühim olan maarif işlerine dikkat etmek”² olarak açıklamıştır.

Atatürk, Kurtuluş Savaşı'nın en buhranlı günlerinde eğitim ile ilgili sorunlara eğilmiş³ ve 16–21 Temmuz 1921'de Ankara'da 1. Maarif Kongresi'ni toplamıştır. O'nun önderliğinde düzenlenen Maarif Kongresi'nde ilkökul programlarının geliştirilmesi, ortaöğretim kurumlarının programları ve ders konuları ele alınmıştır. Savaş devam ederken bu çalışmanın yapılmış olması, Cumhuriyeti kuran kadroların eğitime verdikleri önemi ortaya koymaktadır. Atatürk, eğitim sisteminin ülkemizin ihtiyaçlarına ve çağın gereklerine uygun olarak yeni baştan yapılandırılmasını ve bu eğitimin toplumun bütün kesimlerine yaygınlaştırılmasını gerekli görmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında her alanda birçok güçlüklerle karşılaşmış ve bunlar aşılmaya çalışılmıştır. Atatürk, diğer alanlarda karşılaşılan güçlüklerin aşılmasında anahtar rolün, eğitimde olduğuna inandığı için, ona çok büyük önem vermiş ve öncelikle medeni dünyanın bilimsel gerçekleri ışığında eğitilmiş nesillerin yetiştirilmesini zorunlu görmüştür.

1 Mart 1922 günü TBMM'nin üçüncü toplanma yılımı açarken yaptığı konuşmada: Hükümetin birinci görevinin eğitim ve öğretim sisteminde bir reform yapmak olduğunu belirterek şunları söylemiştir: "...hükümetin en feyizli ve en mühim vazifesi maarif umurudur. Bu umurda muvaffak olabilmek için öyle bir program takip etmeye mecburuz ki, o program milletimizin bugünkü haliyle, ictimai hayati ihtiyacıyla, muhitin şeraitiyle tamamen mütenasip ve mütevafık olsun.”⁴

Atatürk, 27 Ekim 1922'de Bursa'da eğitimin en önemli unsurlarından birisi olan öğretmenlere hitaben şöyle demiştir: "...Hanımlar, Beyler! Görülüyor ki, en mühim ve feyizli vazifelerimiz maarif işleridir. Maarif işlerinde behemehâl muzaffer olmak lazımdır. Bir milletin hakiki kurtuluşu ancak bu suretle olur.”⁵ Toplumunu oluşturan bireylerin yetiştirilmesinde, o toplumun eğitim sisteminin

² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem I, C. I, s. 241-242; Dursun Gök, "Atatürk ve Eğitim", Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., S. 10, Konya 2002, s. 191-192.

³ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, (7.Baskı), Alfa Yay., İstanbul 1999, s. 289-298; Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi*, (2.Baskı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2008, s. 107-108.

⁴ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, (5.Baskı), Derleyen: Nimet Arsan, Sadi Borak, Utkan Kocatürk, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997, C. I, s. 244.

⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 48.

çok önemli görevler üstlenmesi gerektiğini vurgulayan Atatürk, 1922'de TBMM'nin üçüncü toplanma yılının açılışında yaptığı konuşmada ise çocukların ve gençlerin eğitiminde öncelenmesi gereken hedeflere işaret ederek diyor ki: "...Efendiler! Yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekları tahsilin hududu ne olursa olsun, her şeyden evvel, Türkiye'nin istiklaline, kendi benliğine, millî geleneklerine düşman olan bütün unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir."⁶ Mustafa Kemal Atatürk, eğitim programlarının öz benliğimize ve millî değerlerimize uygun olmasının önemini de sık sık vurgulamıştır.

Atatürk okulların toplum hayatındaki önemiyle ilgili olarak şunları dile getirmektedir. "Evet, milletimizin siyasi, içtimai hayatında, milletimizin fikri terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesinde ki Türk milleti, Türk san'atı, iktisadiyatı, Türk şiir ve edebiyatı, bütün bedaiyiyle inkişaf eder."⁷ Yine başka bir konuşmasında mektebin üstlenmesi gereken fonksiyonlara işaret etmiştir. "...Mektep namını hep beraber hürmetle, tazimle zikredelim. Mektep genç dimağlara, insanlığa hürmeti, millet ve memlekete muhabbeti, istiklal şerefini öğretir... İstiklal tehlikeye düştüğü zaman onu kurtarmak için takibi uygun olan en salim yolu belletir... Memleket ve milleti kurtarmağa çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuskâr mütehassis ve birer âlim olmaları lazımdır. Bunu temin eden mekteptir."⁸ Atatürk; ilim, sanat, ekonomi, şiir edebiyat vb. alanlarda yaşanacak gelişmelerin kaynağını eğitimde aramakta, millet ve vatan sevgisini edinme yeri olarak da mektebi göstermektedir.

Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda okullar millî gereksinimlere ve çağdaş ilkelere göre düzenlenmiştir. Böylece okuryazarlık oranının artmasında ve halkın aydınlatılmasında önemli bir yol alınmıştır. Bu yolda atılan en büyük adımların başında öğretimin birleştirilmesine ilişkin kanun gelir. Bilindiği gibi medreseler 19. yüzyılın başına kadar tek öğretim kurumu olmuşlar ve pek çok değerli bilim adamı yetiştirmişlerdir. Medreseler sadece din eğitimi veren kurumlar değildir, Atatürk'ün deyimiyle Türklerin modern zihniyette kurdukları üniversiteler olan medreseler, kuruldukları tarihten itibaren Tanzimat'a kadar, asırlar boyunca Müslüman Türk topluluklarında yegâne genel eğitim kurumları olmuşlardır. Ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren medreseler büyük oranda yozlaşmış, gerçek amaçlarından uzaklaşmışlar, hatta bilime karşı çıkan kurumlar haline gelmişlerdir. Yine bu dönemden itibaren medreselerde birtakım

⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 246.

⁷ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, Yayına Hazırlayan: Kemal Aytaç, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1984, s. 14.

⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 47; Atatürk, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, s.30.

bozulmalar baş göstermiş, pozitif bilimlerden uzaklaşmış, medrese sisteminin iç dinamiklerinde aksamalar görülmüş, ezbercilik, adam kayırma, rüşvet vb. gibi olumsuzluklar yaygınlaşmaya başlamıştır.⁹ Bu ve buna benzer sebeplerden dolayı Avrupa'da gerçekleşen ilerlemeler gerektiği gibi takip edilememiştir.

Tanzimat'tan sonra medreseler varlığını korumuş, beraberinde mektepler açılmaya başlanmış, toplumda iki ayrı kurumdan farklı anlayışlara sahip insan yetiştirmeye başlamıştır.¹⁰ Atatürk, Türk toplumunun "mektepli" ve "medreseli" olarak ikiye bölünmesinin büyük sakıncalarının olacağını 31 Ocak 1923'te İzmir'de halka yaptığı bir konuşmasında: "...Milletimizin, memleketimizin irfan yuvaları bir olmalıdır. Bütün memleket evladı, kadın ve erkek aynı surette oradan çıkmalıdır"¹¹ diyerek konunun önemini ortaya koymuştur. Atatürk, ayrı zihniyette karşı fikirli gençlerin yetiştirilmesini, bunların birbirleriyle çatışmalarını istemediğinden sağlam temellere dayalı köklü değişiklikler yapmıştır.¹² 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilân edilmesiyle birlikte, eğitimde önemli atılımlar gerçekleştirilmiş, 3 Mart 1924 tarihinde kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile bütün okullar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlanmıştır.¹³ Atatürk bu konuda şöyle demiştir: "...Büyük millet, dünya medeniyet ailesinde saygın yer sahibi olmaya lâyık Türk milleti, evlatlarına vereceği eğitimin okul ve medrese adında birbirinden büsbütün başka iki cins kuruma bölmeye bugünkü günde katlanabilir miydi? Eğitim ve öğretimde birlik olmadıkça aynı fikirde, aynı zihniyette fertlerden oluşmuş bir millet yapmaya imkân aramak boş şeylerle uğraşmak olmaz mıydı?"¹⁴

Atatürk'ün öğrencilik yıllarında; çeşitli vakıf ve kurumların açmasına izin verilen pek çok Batı örneği mektepten, değişik amaçları benimseyen gençler yetiştirmiş, bunlar arasında vatan ve millet sevgisi için gerekli olan duygu ve düşünce bütünlüğü mümkün olmamıştır.¹⁵ Atatürk'ün öğrencilik döneminde

⁹ Akyüz, *a.g.e.* s. 67-71; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992, s. 12-13.

¹⁰ Cemal Avcı, *"Atatürk, Din ve Laiklik"*, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Yayın Hazırlayanlar: E.Ruhi Fiğlalı, Taha Müftüoğlu ve İdris Karakuş, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 69.

¹¹ Mustafa Ergün, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, (2.Baskı), Ocak Yay., Ankara 1997, s. 56.

¹² Neşet Çağatay, *"Laiklik ve Din İlişkisi"*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV, Temmuz 1988, S. 12, s. 563.

¹³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, 3 Mart 1924, 431 No'lu Yasa, s. 92; Seçil Akgün, *"Tevhid-i Tedrisat"*, Cumhuriyet Döneminde Eğitim, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1983, s. 46; Ergün, *a.g.e.*, s. 53-66.

¹⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, s. 218-219; Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 121.

¹⁵ Beyza Bilgin, *"Atatürk ve Din"*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 26, s. 269.

eğitim ve öğretimde yaşayarak tespit ettiği bu problemler, O'nun eğitim ile ilgili görüşlerinde etkili olmuş ve Atatürk, Millî Eğitimi'nin millî benliğimize uygun bir yapıya kavuşturulmasını istemiştir. Bu konudaki düşüncelerini 15 Temmuz 1921'deki Maarif Kongresi'nde şu sözleriyle açıklamıştır: "...Bugüne kadar izlenen eğitim ve öğretim yöntemlerinin, milletimizin gerileme tarihinde en önemli etken olduğu inancındayım. Onun için bir Millî Eğitim programından söz ederken, geçmişin boş inançlarından ve yaratılışımızın nitelikleriyle hiç de ilgisi olmayan yabancı düşüncelerden, doğudan ve batıdan gelen tüm etkilerden büsbütün uzak, millî yaratılış ve tarihimize uygun bir kültür düşünüyorum. Çünkü millî dehamızın tam olarak gelişmesi, ancak böyle bir kültürle sağlanabilir. Her hangi bir yabancı kültürü, şimdiye kadar izlenen yabancı kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir. Kültür yapıldığı, geliştiği yerin özelliklerine bağlıdır. Bu yer milletin seciyesidir."¹⁶

Atatürk yeni kurulan devletin eğitiminin milli olmasını istemiştir. O, 22 Eylül 1924'de Samsun'da öğretmenlere hitaben bu konuda şöyle demiştir: "...Efendiler; terbiye kelimesi yalnız olarak kullanıldığı zaman herkes kendince maksud bir medlule intikal eder. Tafsilata girilirse terbiyenin hedefleri, maksatları farklılık arz eder. Mesela dini terbiye, milli terbiye, beynelmilel terbiye... Bütün bu terbiyelerin hedef ve gayeleri başka başkadır. Ben burada yalnız yeni Türk Cumhuriyeti'nin yeni nesle vereceği terbiyenin milli terbiye olduğunu katıyetle ifade ettikten sonra diğerleri üzerinde durmayacağım."¹⁷ Bu ifadeleriyle Atatürk, eğitimin eskiden olduğu gibi dini temelli değil milli karakterli olması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁸ Yine aynı toplantıda Atatürk: "...en mühim, en esaslı nokta terbiye meselesidir. Terbiyedir ki, bir milleti ya hür, bağımsız, şanlı, yüksek bir toplum halinde yaşatır veya bir milleti kölelik ve yoksulluğa terk eder"¹⁹ sözleriyle eğitimin önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Bütün bu yeniliklerin gerçekleştirilmesinde şüphesiz Atatürk'ün büyük çabaları olmuştur. Eğer Cumhurreisi olmasam, Maarif Vekilliğini almak

¹⁶ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Millî Eğitimle İlgili Düşünce ve Buyrukları*, Sadeleştiren: Vasfi Bingöl, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1970, s. 7-10; Atatürk, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, s. 24.

¹⁷ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, s. 206; Atatürk, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, s.59.

¹⁸ Cemal Tosun, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi", *Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı*(7-9 Nisan 2005 Malatya), İnönü Üniversitesi Matbaası, Malatya 2005, s. 153.

¹⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, s. 206; Atatürk, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, s.59.

isterdim²⁰ sözleriyle eğitime verdiği önemi en veciz bir şekilde dile getiren Ulu Önder, eğitimle ilgili olarak da isabetli gözlem ve teşhislerde bulunmuş, bu alandaki temel sorunları görmüş ve gereğini yapmıştır.²¹

2. Atatürk ve Din Eğitimi

Atatürk, genel eğitime önem vermesinin paralelinde din ve din eğitimine de önem vermiştir. Dini, milli kültür ve kimliğin oluşmasında en önemli temel unsurlardan biri olarak gören Atatürk, bu konuda şöyle demiştir: "...Milletimiz, din ve dil gibi kuvvetli iki fazilete sahiptir. Bu faziletleri hiçbir kuvvet, milletimizin kalp ve vicdanından çekip alamamıştır ve alamaz."²²

Atatürk; Allah'tan, İslam'dan ve Kur'an'dan saygı ve bağlılıkla söz etmiştir. 29.10.1923 tarihinde Fransız muharriri Maurice Pernot'ya kültür hakkında verdiği demecinde; "Türk milleti daha dindar olmalıdır, yani bütün sadeliğiyle dindar olmalıdır demek istiyorum. Dinime bizzat gerçekte nasıl inanıyorsam, ona da öyle inanıyorum. Dinimiz; bilince ters, ilerlemeye engel hiçbir şey ihtiva etmiyor"²³ sözleriyle Türk milletine daha dindar olmayı ve gerçek dine sarılmayı tavsiye etmiştir.

Atatürk, 7 Şubat 1923 tarihinde Balıkesir'deki Paşa Camii'nde verdiği hutbede kendisini dinleyenlere İslam'ın yüceliğini şöyle açıklamıştır: "Ey millet, Allah birdir, şanı büyüktür. Allah'ın selameti, sevgisi üzerinize olsun. Peygamber Efendimiz Hazretleri, Allah tarafından insanlara dini gerçekleri duyurmaya memur ve elçi seçilmiştir. Bunun temel esası, hepimizce bilinmektedir ki, Yüce Kur'an'daki anlamı açık olan ayetlerdir. İnsanlara feyz ruhu vermiş olan dinimiz son dindir. En mükemmel dindir. Çünkü dinimiz akla, mantığa, gerçeğe tamamen uyuyor ve uygun düşüyor."²⁴

Dini lüzumlu bir müessese olarak kabul eden ve dinsiz milletlerin devamını mümkün görmeyen²⁵ Atatürk, bu görüşünün tabii bir neticesi olarak, din eğitimi ve öğretiminin önemine pek çok konuşmasında vurgu yapmıştır.²⁶

²⁰ Akil Aksan, *Atatürk Der ki*, Gündüz Basımevi, Ankara 1981, s. 69; İsmail Çiftçioğlu, *Atatürk'ün Türk Eğitimi Hakkındaki Görüş ve Uygulamaları*, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Akademik Bakış E-Dergisi, S. 13, Ekim 2007, Celalabat-Kırgızistan, s. 4.

²¹ Çiftçioğlu, a.g.m., s. 4.

²² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 70-71.

²³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 93; Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Yayına Hazırlayan: Kemal Aytaç, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü Yay., Ankara 1986, s. 14; Sadi Borak, *Atatürk ve Din*, Anıl Yay., İstanbul 1962, s. 86.

²⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 98.

²⁵ İbrahim Candan, *Seni Anlasaydık bu Hale Gelmezdik*, (2.Baskı), Akasya Kitap Yay., Ankara 2007, s. 86.

²⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. I, s. 245.

Her ferdin din eğitimi ve öğretiminin gereğine işaret etmiş, öğretim yeri olarak da okulları göstermiştir.²⁷ Yaygın din eğitim ve öğretimine vurgu yapmış ve camilerde sunulan hutbelerin nasıl olması gerektiğine işaret etmiştir.²⁸

2.1. Örgün Din Eğitimi

Okul çatısı altında yapılan eğitim etkinlikleri genellikle, örgün öğretim kavramı ile karşılanır. Bu anlamda örgün din eğitiminden söz edildiği zaman okul çatısı altında verilen din öğretimi anlaşılmalıdır.

Atatürk, 1 Mart 1922'de meclisin üçüncü toplanma yılının açılış konuşmasında şöyle demiştir: "...Bu memleketin asıl sahibi ve toplumumuzun esas unsuru köylüdür. İşte bu köylüdür ki, bugüne kadar bilgi nurundan mahrum bırakılmıştır. Bundan ötürü, bizim izleyeceğimiz eğitim siyasetinin temeli, evvela mevcut bilgisizliği ortadan kaldırmaktır. Ayrıntılara girmekten kaçınarak bu fikrimi birkaç kelime ile açıklamak için diyebilirim ki, genel olarak bütün köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini, dinini, dünyasını tanıttak kadar coğrafi, tarihi, dini ve ahlaki bilgi vermek ve dört işlemi öğretmek, öğretim ve eğitim programımızın ilk hedefidir. Bu hedefe varmak, eğitim tarihimizde kutsal bir merhale teşkil edecektir."²⁹ Bu ifadeleriyle Atatürk, din eğitiminin gerekliliğini ortaya koymuş, okullarda çağdaş bir şekilde okutulmasını öngörmüş, din eğitimi milli eğitimin hedefleri arasında göstermiş ve eğitim programlarının ilk hedefleri arasında din öğretiminin de olduğunu açıkça ortaya koymuştur.³⁰

Atatürk, eğitimin amacının bireyin doğuştan getirdiği duygu ve kabiliyetini dengeli bir şekilde geliştirmek olduğundan ve bireyin sahip olduğu en önemli değerlerden birisinin de din duygusu olduğundan hareketle, din eğitiminin okullarda verilmesini istemiştir.³¹ Bu isteğinin sebeplerinden birisi olarak da ailede verilen din öğretiminin, eksik ve yetersiz olmasını göstermiştir. Geleneksel din kültürünün genellikle şifahi yollarla aktarıldığını ve ailede verilen din eğitiminin şifahi kültüre dayandığını, bu durumun birtakım batıl inanç ve hurafeleri barındırabileceğini şu şekilde ifade etmiştir: "Benim rahmetli anam beni terbiye ederken bana derdi ki, "Padişapta ve halifede yedi evliya kuvveti var." Ben zaten evliyanın ne olduğunu, büyük ve üzeri yeşil örtülü birtakım

²⁷ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 94.

²⁸ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 246–247.

²⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. I, s. 245; Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, (3. Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1969, s. 79.

³⁰ Fahri Kayadibi, *Atatürk'ün Dini Yönü ve Din Eğitimi Bakışı*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 48, C. XVI, Kasım 2000, s. 69; Ahmet Gürtaş, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1997, s. 66.

³¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. II, s. 94.

metfunlara bakarak öğrenmek istiyordum. Her halde büyük bir şey, manevi, gökten inmiş bir şey hatırıma gelirdi. Ve bunun yedi tanesinin kuvvetine malik olan insan ne olacak? Dehşet veren bir şey! Ve böyle bir büyüklük korkusunun ve büyüklüğü belirten şey hakkında söz söylemek de günahdır. Annemin bana verdiği terbiye bu idi. Ve hiç şüphe etmem ki, çoğumuzun aldığı terbiye budur. Annemin de kabahati yoktur. Çünkü ona da annesi aynı terbiyeyi vermişti.”³² Atatürk, ailede verilen din eğitiminin nasıl olduğunu, ne şekilde verildiğini, kendisine verilen eğitimden yola çıkarak açıklamıştır. Ailede verilen din eğitiminin, yetersiz ve ilmi dayanaklardan yoksun olduğunu yaşantısındaki izlenimlerden de yola çıkarak tespit eden Atatürk, din eğitiminin çağdaş bir anlayışla verilmesini istemiş ve bunun önemini vurgulamıştır.

Atatürk, her ferdin dinini, diyanetini öğrenmek mecburiyetinde olduğunu ifade etmiş ve bunun yerinin de okul olduğunu belirtmiştir. 31 Ocak 1923'de İzmir'de halka hitap ederken İslam dininin önemine vurgu yapmış, din eğitiminin gereğine işaret etmiş ve din eğitiminin nerede verileceğini de şöyle ifade etmiştir: “...Müslümanların toplumsal hayatında, hiç kimsenin özel bir sınıf halinde mevcudiyetini muhafazaya hakkı yoktur. Kendilerinde böyle bir hak görenler, dini emirlere uygun harekette bulunmuş olmazlar. Bizde ruhbanlık yoktur, hepimiz eşitiz ve dinimizin hükümlerini eşit olarak öğrenmeye mecburuz. Her fert dinini, din duygusunu, imanını öğrenmek için bir yere muhtaçtır; orası da mekteptir.”³³ Atatürk aynı toplantıda yüksek din eğitimi görmüş din bilginlerinin yetiştirilmesini istemiş ve şöyle demiştir: “...nasıl ki her hususta yüksek meslek ve ihtisas sahipleri yetiştirmek lazım ise, dinin gerçek felsefesini araştırma, çalışma ve telkin kudret ve tekniklerine sahip olacak güzide ilim adamları dahi yetişecek yüksek eğitim kurumlarına sahip olmalıyız.”³⁴ Bu ifadeleriyle Atatürk, din eğitimi ve öğretimini en ciddi şekilde ele almanın gerekliliğini vurgulamıştır.

1925 yılında dönemin Başbakanı İsmet İnönü, laiklik ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu dine ve din eğitime karşı yapılan bir eylem olarak niteleyerek bu hususta eleştirilerde bulunanlara cevaben şöyle demiştir: “Yaptığımız işi dine münafi görmek, yapılan işi görmemektir. Biz şu kanaatteyiz ki, yapılan işin dinsizlikle hiçbir münasebeti yoktur. Bu sistemde başarılı olalım, on yıl azimle ve başarı ile tuttuğumuz bu yolda yürüelim, on sene sonra bütün dünya ve şimdi bize muarız olanlar yahut tuttuğumuz yoldan din namına endişe edenler, göreceklendir ki, Müslümanlığın asıl en temiz, en saf, en hakiki şekli bizde tecelli

³² Sadi Borak, *Atatürk'ün Resmî Yayınlarına Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yay., İstanbul 1997, s.158.

³³ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 94.

³⁴ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 94.

etmiştir.”³⁵ Ne var ki bu görüş, devrin siyasi şartları ve dönemin yönetimine karşı girişilen faaliyetler bu düşüncenin gerçekleşmesine izin vermemiştir.³⁶

Atatürk, dini gerçekleri ilmi bir zihniyetle ele alıp araştırarak ve inceleyecek din bilginleri yetiştirmek üzere yüksek eğitim öğretim kurumlarının kurulmasını istemiştir. 3 Mart 1924 tarihinde Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile Türkiye’de bütün eğitim ve öğretim kurumları Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlanmıştır. Bu kanunun din eğitimi ile ilgili 4.maddesi aynen şöyledir. “Maarif Vekâleti yüksek diniyat mütehasısları yetiştirmek üzere Darülfünun’da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi din hizmetlerinin ifası vazifesiyle mükellef memurların yetişmesi için de ayrı mektepler küşat edecektir.”³⁷ Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun 4. maddesinden de anlaşılacağı üzere Atatürk’ün istediği gibi yüksek seviyede din adamı yetiştirmek ve toplumun dini inanç sahasındaki ihtiyaçlarını karşılamak üzere Darülfünun İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun yıpratıcı sloganların içinde dine aykırılık olduğunu ve bu kanunun sırf medreseleri kapatmak, dini ve din eğitimi ortadan kaldırmak için çıkarılmış olduğunu iddia edenler de olmuştur.³⁸

Atatürk’ün laiklik anlayışında, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı tutulması gereği öne çıkan en önemli hususlardan biri olmuştur. Atatürk’ün lâiklik politikasında fertlerin dinî inançlarına hiç karışılmamış, dine saygı hep kendini korumuş, din eğitiminin de akla, fenne, ilme ve mantığa uygun olarak verilmesi gereği vurgulanmıştır.³⁹ Atatürk, din eğitiminin devletin kontrolü altında, modern yöntemlerle verilmesine ve diğer derslerle aynı haklara sahip olmasına işaret etmiş, genel eğitim-öğretim içerisinde din eğitime de yer verilmesini istemiştir.⁴⁰ Atatürk’ün bizzat kendi ifadelerine rağmen; bir kısım insanlar laikliği, dinsizlik olarak algılamış, diğer taraftakiler ise devletin dini olamayacağı prensibini, din öğretiminin de yapılamayacağı şeklinde yorumlamıştır.⁴¹

³⁵ Hasan Ali Yücel, *Türkiye’de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994, s. 24; Bilgin, a.g.m., s. 269; Ethem Ruhi Fırlalı, *Atatürk ve Din*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1988, s. 16.

³⁶ Fırlalı, a.g.e., s. 16; Gürtaş, a.g.m., s. 80.

³⁷ “*Tevhid-i Tedrisat Kanunu*”, *Düstur*, Tertip 3, C. V, s. 322; Hasan Ünder, “*Birinci Hayati İlmîye’de Tevhid-i Tedrisat Tartışması*”, *Tarih ve Toplum*, S. 186, Haziran 1999, s. 354.

³⁸ Bilgin a.g.m., s. 269.

³⁹ Neda Armaner, “*Atatürk-Din ve Laiklik*”, *Atatürkçülük Dergisi*, Genel Kurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1984, s. 321-336; Avcı, a.g.m., s. 72.

⁴⁰ Tosun, a.g.m., s. 154-155.

⁴¹ Bilgin, a.g.m., s. 270.

2.2. Yaygın Din Eğitimi

İnsanlık tarihi kadar eskiye dayanan yaygın eğitim, okullarda yapılan örgün eğitim kadar önemlidir. Yaygın din eğitimi; halkın din konusunda aydınlatılması, toplumdaki bireylere ortak dinî ve millî değerlerin aşılması, dinin; kardeşlik, özveri, hoşgörü gibi ilkelerinin kazandırılması ve dinî pratiklerin usulüne uygun olarak yerine getirilmesine yardımcı olmak üzere, toplumun her kesimine, değişik mekânlarda verilen eğitim olarak⁴² tanımlanabilir. Bu eğitimi veren en önemli kurum ise Diyanet İşleri Başkanlığı'dır.

Din hizmetlerinin siyasetin dışında ve üstünde tutulmasını isteyen Atatürk, yaygın din eğitimine de önem vermiştir. 3 Mart 1924 tarihinde çıkartılan 429 sayılı kanunla, Başbakanlığa bağlı bir teşkilât olarak "Diyanet İşleri Reisliği" kurulmuş, 14 Haziran 1935 tarihinde kabul edilerek 22 Haziran 1935 'de yürürlüğe giren 2800 Sayılı "Diyanet İşleri Reisliği Teşkilat ve Vazifeleri Hakkında Kanun" Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ilk teşkilat kanunu olmuştur.

Atatürk yaygın din eğitiminde önemli bir yere sahip olan camiler hususunda bir konuşmasında şöyle demiştir; "...Camiler, ibadet ve itaatle beraber din ve dünya için neler yapabilmek gerektiğini düşünmek, yani konuşup tartışmak, danışmak için yapılmıştır"⁴³ diyerek caminin fonksiyonlarına işaret etmiştir. Atatürk, camilerde okunan hutbeler konusunda 1 Mart 1922'de şöyle demiştir: "Camilerin mukaddes minberleri halkın ruhani, ahlaki gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır. Bundan dolayı camilerin ve mescitlerin minberlerinden halkı aydınlatacak ve yol gösterecek kıymetli hutbelerin maneviyatının halkça öğrenilmesi imkânının temini, Şer'iyye Vekâleti Celilesinin mühim bir vazifesidir. Minberlerden halkın anlayabileceği lisanla ruh ve dimağa hitap olunmakla imanı kuvvetlenir, kalbi cesaret bulur. Fakat lazım gelen ilmi nitelikler, özel yeterlik ve dünyanın o gün ki halini bilmek, önem taşır."⁴⁴

Atatürk, yaygın din eğitiminde önemli bir yere sahip olan hutbelerin, halkın anlayacağı dille sunulmasının önemli olduğunu belirtmiş ve bu hususta 7 Şubat 1923'de Balıkesir Paşa Camii'nden halka hitaben şöyle seslenmiştir: "Efendiler, hutbe demek insanlara hitap etmek, yani söz söylemek demektir. Hutbenin manası budur. Hutbe denildiği zaman bundan birtakım kavram ve manalar çıkarılmamalıdır. Hutbeyi söyleyen kişi hatiptir. Yani söz söyleyen demektir. Biliyoruz ki, hazreti peygamber zaman-ı saadetlerinde hutbeyi kendisi

⁴² Recai Doğan, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhîd-i Tedrîsat Çerçevesinde Din Eğitimi-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar", Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998 İzmir), Türk Yurdu Yay ., Ankara 1999, s. 277.

⁴³ Candan, a.g.e., s. 55.

⁴⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C. 1, s. 246-247.

söylerlerdi. Gerek peygamber efendimiz ve gerek büyük halifelerin hutbelerini okuyacak olursanız görürsünüz ki, gerek peygamberin, gerek büyük halifelerin söylediği şeyler o günün meseleleridir, o günün askeri, idari, mali ve siyasi, sosyal konulardır.⁴⁵ Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Atatürk camilerdeki hutbe konularının, o günün problemlerine ve meselelerine ışık tutacak ve halkın anlayacağı şekilde hazırlanmasının önemini vurgulamıştır. Hutbelerin tamamı Türkçe olarak, ilk defa 1932 yılında İstanbul Süleymaniye Camii'nde Hafız Sadettin Kaynak tarafından okunmuş, ancak bu uygulama özellikle halk tarafından memnuniyetle karşılanmadığı için vazgeçilmiştir.⁴⁶

Atatürk Kur'an-ı Kerim'in manasının halk tarafından anlaşılması için de çok büyük bir çaba göstermiştir. Kur'an'ın Türkçeye çevrilmesini istemesinin asıl amacı, Türk milletinin Kur'an'ın manasını daha iyi anlamasını sağlama düşüncesidir. Bu amaçla o dönemde var olmayan bir Türkçe meal ve tefsir yazılması emrini vermiştir. Konyalı Mehmet Vehbi Hadimi'nin 15 ciltlik "Hulasatü'l Beyan fi Tefsiri'l Kuran"⁴⁷ adlı eseri ve Elmalılı Hamdi Yazır'ın 9 ciltlik "Hak Dini Kur'an Dili: Yeni Mealli Türkçe Tefsir" isimli eseri, Kamil Miras tarafından hazırlanan 12 ciltlik "Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi" isimli hadis tercüme eserleri başta olmak üzere, Cumhuriyetin ilk onbeş yılında, İslam dininin temel öğretileri ile ilgili dokuz-on kadar eser yazılıp neşredilmiştir.⁴⁸ Kur'an-ı Kerim meal ve tefsirleri, hadis-i şerif tercümeleleri, devlet imkânları kullanılarak yaptırılmış⁴⁹ ve bu eserlerin pek çoğu da halka ücretsiz olarak dağıtılmıştır.⁵⁰

Atatürk, yaygın din eğitimi doğrultusunda gerçekleştirilen bu faaliyetler hakkında, 30 Kasım 1929'da şöyle demiştir: "...daha sonra Kur'an'ın tercüme edilmesini emrettim. Bu da ilk defa olarak Türkçeye çevriliyor. Hz. Muhammed'in hayatına ait bir kitabın tercümesi için de emir verdim."⁵¹ Kur'an-ı Kerim'in halka öğretilmesi ve açıklanması çalışmaları da Atatürk'ün dine olan inancının ve din eğitimine bakışının açık bir göstergesidir. O döneme kadar Türkçeye çevrilmeyen Kur'an, ilk olarak Atatürk zamanında Türkçe tercüme edilmiş ve tefsiri yapılmıştır, bununla toplumun Kur'an'ı anlaması ve ondan öğüt alması hedeflenmiştir.

⁴⁵ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. II, s. 99.

⁴⁶ Candan, *a.g.e.*, s.56.

⁴⁷ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1972, C. V, s. 1930.

⁴⁸ Candan, *a.g.e.*, s. 99.

⁴⁹ Candan, *a.g.e.*, s. 99.

⁵⁰ Ahmet Vehbi Ecer, "Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri", Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Yayına Hazırlayanlar: E.Ruhi Fıçlalı, Taha Müftüoğlu ve İdris Karakuş, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, s. 128-129.

⁵¹ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, C. III, s. 124.

Sonuç

Atatürk, dine değil; cehalete, bidatlere, hurafelere, dini; menfaat ve siyasi çıkarlarına alet eden din istismarcılarına, Allah'ı unutup mezar ve türbelerden yardım isteyenlere, doktora gitmeyip üfürükçülerde şifa arayanlara karşıdır.

Atatürk, Kur'an'ın özüne uygun Hz. Peygamber zamanındaki gerçek İslamiyet'in öğretilmesini arzu etmiştir. Türk insanına, dininin katıksız ve aslına uygun bir şekilde öğretilmesini istemiştir.

Din eğitimi yapılmalı mıdır? Yapılacaksa yeri neresi olmalıdır vb. sorularına bizzat Atatürk'ün kendisi hiçbir tereddüde, yoruma mahal bırakmayan açık ve kesin cevaplar vermiştir. Din Eğitiminin önemli olduğunu belirtmiş ve öğretim yeri olarak da okulları göstermiştir.

Cumhuriyetle birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kurulması, ilk Türkçe tefsir ve hadis kitaplarının yazdırılması, hutbelerin Türkçe okunması önemli hizmetlerdendir. Türkçe hazırlanan Kur'an meal ve tefsiri, ilmihal ve hadis kitapları, vaaz ve hutbelerin Türkçe yapılması Türk Milletinin dinini doğru öğrenmesine ve dinî bilgilerin gerçek kaynaklarından öğrenilip yaygınlaşmasına büyük katkılar sağlamıştır. Bu çalışmalar, dinin temel kaynaklarından öğrenilmesine ve en önemlisi de dinin millet tarafından doğru anlaşılması için atılmış hayati nitelikteki adımlardır.

Atatürk, Türk dilindeki en büyük Kur'an tefsirini hazırlatan devlet adamıdır. Atatürk, Türk milletini ayakta tutan değerlerin başında gördüğü dinin toplum tarafından anlaşılması ve doğru uygulanması için büyük çaba gösteren bir önderdir. Atatürk, camide minbere çıkarak millete hitapta bulunmuş tek devlet adamıdır.

Atatürk'ün din hakkındaki konuşmalarını, yapıldığı zaman ve koşullar göz önünde bulundurarak değerlendirmek gerekir. Samimiyetle gerçeği arayan ve gerçek neredeyse onun yanında yer almayı ilke edinen bireylerin, Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı denetiminde verilen din eğitiminin, Atatürkçülüğe aykırı olması şöyle dursun, bilakis Atatürkçülüğün bir gereği ve sonucu olduğu hususunda tereddüt göstermemeleri gerekir.

Atatürk'ün din eğitimi ile ilgili ifade etmeye çalıştığımız görüşlerinden, şu çıkarımlarda bulunabiliriz; Atatürk'ün yaptığı gibi, biz de hurafelerden ve batıl inanışlardan arındırılmış gerçek İslam'ın anlaşılmasına ve öğretilmesine katkı sağlamalıyız. Atatürk'ün fikirlerini iyi öğrenip, doğru anlamalı ve değerlendirmeliyiz. Millet olarak hepimiz, milli ve manevi değerlerimize sahip çıkmalı, birlik ve beraberliğimizi korumalıyız. Atatürk düşmanlığı yapanlara karşı, Atatürk'ü her vatandaşımızın ortak milli değeri olarak kabul etmeliyiz, din

düşmanlığı yapanlara karşı da dinin, toplumun en önemli kutsal değerlerinden biri olduğunda hemfikir olmalıyız veya bu fikir birliğinin sağlanması için çaba göstermeliyiz.

KAYNAKÇA

- AKGÜN, Seçil, *"Tevhid-i Tedrisat"*, Cumhuriyet Döneminde Eğitim, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1983, ss. 37-50.
- AKSAN, Akil, *Atatürk Der ki*, Gündüz Basımevi, Ankara 1981.
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, (7.Baskı), Alfa Yay., İstanbul 1999.
- ARMANER, Neda *"Atatürk-Din ve Laiklik"*, Atatürkçülük Dergisi, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, ss. 321-336.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III*, (5.Baskı), Derleyen: Nimet Arsan, Sadi Borak, Utkan Kocatürk, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1997.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Atatürk'ün Millî Eğitimle İlgili Düşünce ve Buyrukları*, Sadeleştiren: Vasfi Bingöl, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 1970.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Din Politikası Üzerine Konuşmalar*, Yayına Hazırlayan: Kemal Aytaç, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Enstitüsü Yay., Ankara 1986.
- ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Eğitim Politikası Üzerine Konuşmalar*, Yayına Hazırlayan: Kemal Aytaç, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1984.
- AVCI, Cemal, *"Atatürk, Din ve Laiklik"*, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Yayına Hazırlayanlar: E.Ruhi Fırlalı, Taha Müftüoğlu ve İdris Karakuş, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, ss. 57-72.
- BİLGİN, Beyza, *"Atatürk ve Din"*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. 26, ss. 265-273.
- BORAK, Sadi, *Atatürk ve Din*, Anıl Yayınevi, İstanbul 1962.
- BORAK, Sadi, *Atatürk'ün Resmi Yayınlara Girmemiş Söylev, Demeç, Yazışma ve Söyleşileri*, Kaynak Yay., İstanbul 1997.
- ÇAĞATAY, Neşet, *Laiklik ve Din İlişkisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. IV, Temmuz 1988, S. 12, ss. 557-565.
- CANDAN, İbrahim, *Seni Anlasaydık bu Hale Gelmezdik*, (2.Baskı), Akasya Kitap Yay., Ankara 2007.
- ÇİFTÇİOĞLU, İsmail, *"Atatürk'ün Türk Eğitimi Hakkındaki Görüş ve Uygulamaları"*, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Akademik Bakış E-Dergisi, S. 13, Ekim 2007, Celalabat-Kırgızistan, ss. 1-26.
- DOĞAN, Recai, *"Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar"*, Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi Sempozyumu (4-6 Aralık 1998 İzmir), Türk Yurdu Yay., Ankara 1999, ss. 227-288.
- ECER, Ahmet Vehbi, *Atatürk'ün Din ve İslam Dini Hakkındaki Görüşleri*, Atatürk Düşüncesinde Din ve Laiklik, Yayına Hazırlayanlar: E.Ruhi Fırlalı, Taha Müftüoğlu ve İdris Karakuş, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999, ss. 115-136.
- ERGİN, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul 1972.
- ERTÜRK, Selahattin, *Eğitimde Program Geliştirme*, Yelkentepe Yay., Ankara 1986.
- ERGÜN, Mustafa, *Atatürk Devri Türk Eğitimi*, (2.Baskı), Ocak Yay., Ankara 1997.
- FİĞLALİ, Ethem Ruhi, *Atatürk ve Din*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1988.
- GÖK, Dursun, *"Atatürk ve Eğitim"*, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., S. 10, Konya 2002, ss. 191-198.

- GÜRTAŞ, Ahmet, *Atatürk ve Din Eğitimi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1997.
- KARAL, Enver Ziya, *Atatürk'ten Düşünceler*, (3.Baskı), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1969.
- KAYADİBİ, Fahri, *Atatürk'ün Dini Yönü ve Din Eğitimiine Bakışı*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S. 48, C. XVI, Kasım 2000, ss. 675-697.
- KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1999.
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1992.
- ÖZKAN, Salih, *Türk Eğitim Tarihi*, (2.Baskı), Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2008. *"Tevhid-i Tedrisat Kanunu"*, Düstur, Tertip 3, C. V.
- TBMM., *Tutanak Dergisi*, Dönem I, C. I.
- TBMM Zabıt Ceridesi, 3 Mart 1924, 431 No'lu Yasa.
- TOSUN, Cemal, *"Türkiye Cumhuriyeti'nin Laiklik ve Din Öğretimi Tecrübesi"*, Ülkemizde Laik Eğitim Sisteminde Sosyal Bilim Olarak Din Öğretimi Kurultayı(7-9 Nisan 2005 Malatya), İnönü Üniversitesi Matbaası, Malatya 2005, ss. 142-161.
- ÜNDER, Hasan, *"Birinci Hayati İlmîye'de Tevhid-i Tedrisat Tartışması"*, Tarih ve Toplum, Haziran 1999, ss. 349-354.
- YÜCEL, Hasan Ali, *Türkiye'de Orta Öğretim*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.